

Тетяна Горбань

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ: ІСТОРИКО-ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

У концептуальному плані узагальнені погляди на проблему формування української політичної нації — від витоків ідеї, її подальшого розвитку до політичної практики (початок ХХ — початок ХХІ століть).

Tetiana Gorban'. Formation of Ukrainian political nation. Different approaches towards formation of Ukrainian political nation— from the origin of the idea and its evolution up to political practice (beginning of the twentieth — beginning of the twenty first century) are summoned up.

Національні рухи кінця ХХ — початку ХХІ століть (узагальнені деякими сучасними етнополітологами поняттям «Етна етносів») вкотре підтвердили, що поліетнічність державно об'єднаних суспільств рано чи пізно, у тій чи іншій формі стає причиною політичної конфліктності. Зазвичай це буває тоді, коли або чисельно чи політично домінуюча нація (етнічна група) намагається у той чи інший спосіб асимілювати інші етнічні групи, або та чи інша національна меншина, порушуючи державний суверенітет, чинне законодавство, стає на шлях сепаратистських домагань. Протягом століть як світова, так і вітчизняна політична думка дійшли переконання, що одним із дієвих засобів усунення причин для такої конфліктності, створення підґрунтя загальносуспільної консолідації є реалізація ідеї творення політичної нації, у якій мають знайти відображення органічно поєднані інтереси як титульної нації, так і національних меншин.

У незалежній Україні проблема формування української політичної нації набула особливої актуальності як у науковому дискурсі, так і в політичній царині суспільного життя. Причому і в одному, і в іншому випадку гостро дебатуються проблеми, що стосуються як самої суті поняття «політична нація», так і того, у який спосіб має відбуватися її формування: чи як політичної нації українського етносу, чи вона буде заснована на моделі співгромадянства. Непоодинокими є й судження, які взагалі ставлять під сумнів здійснення «проєкту» політичної нації. За таких умов одне із завдань суспільствознавців полягає в тому, щоб через узагальнення відповідного історичного досвіду сприяти процесам формування політичної нації співгромадян, шукати платформу для зближення позицій тих, хто поняття «українська нація» ототожнює з суто етнічним змістом, і тих, для кого воно є синонімом загальногромадянського патріотизму.

У вітчизняній історіографії, з сучасною включно, немає однозначного визначення поняття «політична нація», як, до речі, і більш давнього поняття «нація». Українська історіографія закарбувала безліч поглядів на сутність названих понять — поглядів суперечливих, нерідко взаємовиключних, що об'єктивно впливає з полісемантичності самого терміна «нація». Кількість визначень нації, стверджує, наприклад, Л.Нагорна, обчислюється сотнями, але серед них немає жодного, яке могло б претендувати на титул загальноприйнятого [1, с. 43]. Розбіжність у дефініціях, на нашу думку, явище об'єктивне, адже нація, як наголошує інший сучасний етнополітолог С.Римаренко, — динамічний організм, і дане раз і назавжди її визначення суперечить законам діалектики [2, с. 64].

Немає усталених поглядів і стосовно того, де і коли сформувалися перші політичні нації. Так, у ґрунтовній колективній праці «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» немало сторінок присвячено формуванню і функціонуванню еллінської та римської політичних націй [3, с. 70-78]. Щоправда, у тій же монографії зазначається, що тільки капіталізм створив передумови для формування громадянського суспільства, «котре, власне, і є політичною нацією» [3, с. 26]. З таких зовні суперечливих тверджень можна зробити висновок, що політична нація як суспільний феномен має різні ступені зрілості, може по-різному проявляти себе у різних державно-політичних системах.

Поліваріантність дефініцій поняття «політична нація» обумовлює й неоднозначність суджень щодо витоків і становлення української політичної нації. На нашу думку, не можна погодитися з твердженням, що в добу визвольних змагань середини XVII ст. український народ як державотворчий етнос трансформувався в політичну націю [3, с. 157]. Маємо зважати на те, що йдеться про тогочасну *козацько-гетьманську* державу, тобто про державу станову, а не про державу всього українського народу (не говорячи вже про міжконфесійні розмежування чи про іноетнічне населення, зокрема поляків і євреїв, які із цілком очевидних причин «не вписувались» у визначення «політична нація»). Отже, стосовно вказаного періоду формально може розглядатися лише один із двох обов'язкових елементів, за наявності яких тільки й можна говорити про спільноту як про політичну націю, а саме — держава. Проте у козацькій державі не було повноти народовладдя як реально існуючого механізму реалізації волі й інтересів *усіх* громадян суспільства. Тобто не існувало всеохоплюючої демократії як другого обов'язкового чинника формування і функціонування політичної нації.

Видається некоректним говорити про існування української політичної нації, і коли йдеться про модерний період вітчизняної історії — доки не сформувалася українська етнічна нація. А між тим, роз'єднаний український етнос надто пізно, за європейськими мірками, усвідомив себе нацією. Двадцять століття застало його на півдорозі до такого усвідомлення. Українська політична думка була майже одностайна в тому, що на рубежі XIX — XX ст. український етнос ще не оформився в сучасну (на той момент) модерну націю. Українство в Росії, писав на початку минулого століття М.Грушевський, повинно вийти за межі ідеї етнографічної народності, стати «політичним і економічним», узятися до організації української суспільності як нації. Українці мусять стати нацією, коли не хочуть залишитися паріями серед народностей [4, с. 296-297]. Завданням майбутнього, говорив у той же приблизно час І.Франко, є «витворити з етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, звідки б вона не йшла» [5, с. 404]. Отже, на переконання корифеїв вітчиз-

няної політичної думки, тогочасний український етнос ще не можна було вважати модерною нацією.

Той факт, що українська нація, в новітньому розумінні цього слова, на початок ХХ ст. ще не склалася, визнається і сучасною етнополітологією. Ознакою нації, вважає, наприклад, Я.Грицак, «на емпіричному рівні є або наявність національної держави, або масовий політичний рух за її створення» [6, с. 122]. Ні того, ні іншого на початку ХХ ст. Україна ще не мала, навіть з урахуванням певної «розмитості» поняття «масовий політичний рух».

Вважаємо неправомірним говорити про українську політичну націю як цілісність (а іншою вона й не може бути) за умови, коли єдинокорінний етнос був штучно роз'єднаний і проживав у складі різних імперій, а по суті — і в координатах різних цивілізаційних систем. Ідучи різними дорогами, писав М.Грушевський, під впливами різних чужих народів і при слабкому розвитку національного життя, українці слабо відчували свою національну єдність, мало вносили в спільну культурно-національну скарбницю й пасивно піддавалися чужим впливам. А отже, вважав, що українці повинні «всю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття, і з ним — почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу» [7, с. 378].

Провідних ідеологів українського національного руху турбувала реально існуюча загроза «роз'єднатися не об'єднавшись». Маються на увазі негативні ознаки, що виразно проявилися у стосунках між галицькою і наддніпрянською інтелігенцією як наслідок тих змін, які відбулися у настроях останньої під впливом революційних подій 1905 — 1907 років у Росії. На думку М.Грушевського, це явище пояснювалося тим, що за передреволюційні 20 — 25 років «суспільність галицька привикла бачити й уявляти собі Галичину як духовний і культурний центр української землі, як ту духовну фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України» [7, с. 376]. Проте революція 1905 р. принесла, на його переконання, деякі свободи і в підросійську Україну, що спричинило тенденцію до її відмежування від Галичини. У відносинах України й Галичини, зазначав Грушевський, не тільки не виявилось ніякого руху до єднання в інтересах національної концентрації, а навпаки, мало місце щось зовсім інше: серед частини

української інтелігенції з'явилися антигалицькі настрої, і в російській Україні якось відразу запанував загальний тон в напрямі відокремлення, а не тіснішого зближення з Галичиною [7, с. 378].

Стаття, у якій викладені міркування метра української політичної думки, має заголовок «Галичина і Україна». Можна припустити, що таке поєднання через сполучник «і» зовсім не випадкове, оскільки йшлося не про єдине українське національне тіло, а про етнічно споріднені, але багато в чому відмінні один від одного «уламки українства». Враховуючи реалії, Михайло Сергійович закликав «розвивати почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх (українців — *Т.Г.*) ділять і які при таких роздмухуванні можуть привести до повного відокремлення, культурного і національного, різних частин української землі. Коли б кожна пішла своєю дорогою, не дбаючи про зближення, то за яких 20 — 30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби й хорвати, дві частини одного сербського племені, політичним, культурним, релігійним обставинам дали себе розвести до повного відчуження» [7, с. 380].

Про необхідність етнічно-культурного єднання українців, які проживали у складі різних імперій і в різних регіонах Наддніпрянщини, говорив і речник українського самостійництва М. Міхновський. «Українська національна думка, — писав він в одній із публікацій 1905 р., — мусить обнімати всіх українців, де б вони не проживали, без огляду на чужі державні кордони. Досі твердого почуття національної єдності усіх українців на просторі усїєї України від Карпат до Кавказу — не дуже слідно. Воно ледве починає вироблюватися. Натомість чимало ще у нас провінціалізму: свого роду локального чи там провінціального українства: лівобережного, правобережного, галицького, буковинського і т. д. Наші люди замало ще українці, а забагато полтавці, кияни, галичани, буковинці і т. д. Великою нацією, і то нацією в справдешньому значенні цього слова, стануть українці лишень тоді, коли в кожному з нас дорешти згине полтавський, галицький і т. д. провінціал, а в цілому зродиться та зросте Всеукраїнець, якого думи і змагання обнімають усю Україну зарівно і неподільно як нерозлучну і єдину цілість» [8, с. 156].

Отже, ідею всеукраїнства, зреалізовану на основі територіальної і духовної соборності етнічних українців, до того ж у статусі державотворчого народу, правомірно співвідносити з першими кроками на шляху постання української політичної нації. Хоча уже й на тому етапі зміст поняття «всеукраїнство» починає виходити за межі суто етнічного сприйняття, набуваючи більш розширеного трактування. Ще наприкінці ХІХ ст. Ю.Бачинський писав, що здобуття політичної незалежності і соборності України — то справа не лише українського народу в етнічному розумінні, а всіх, хто мешкає в Україні, «без огляду на те, чи се автохтон-українець чи колоніст великорос, поляк, жид чи німець. Спільний інтерес зукраїнчить їх, змусить їх всіх стати українськими патріотами» [9, с. 77].

Проте чи не вперше, на рівні його сучасного усвідомлення, поняття «політична нація» відповідно до українських реалій сформулював і протягом перших десятиліть минулого століття неухильно відстоював В.Липинський. «Для державного унезалежнення України, — переконував він, — необхідно всі класи і всі «нації» об'єднати під спільним гаслом політичним і під спільним гаслом патріотичним... Нація для нас — це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної держави, а не «пролетаріат» і не мова, віра, плем'я... Ми хочемо Української Держави, обіймаючої всі класи, мови, віри і племена Української землі» [10, с. ХІІІ]. Поняття «політична нація», яке час від часу зустрічається в його творах, він послідовно ототожнює, поряд з соціально-класовими складовими, також з поліетнічною структурою українського суспільства.

До поширеного в інтелектуальних сферах українського суспільства гасла «Україна для всіх, хто живе на українській землі», він додає: Українцем є й повинен бути той, хто осів (а не кочує) на нашій землі й тим самим став частиною України без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну» генеалогію. Для українського державника, на його переконання, «українцем, своїм, близьким, людиною одної нації — єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною» [10, с. 474]. В українській політичній думці В.Липинський був одним із перших, хто сформулював теоретичне положення про націю як територіально і полі-

тично об'єднану спільність етносів, яка постає на єдиному цивілізаційному ґрунті.

Українська влада періоду 1917 — 1920 років, усвідомлюючи значення загальногромадянської консолідації для розбудови національної держави, намагалася вибудувувати національні відносини так, «аби сильні не могли зловживати своєю силою щодо слабких, а слабкі й неміщі не висували надмірних несправедливих вимог до сильніших» [11, с. 149-150]. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, писав М.Грушевський, «не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії... Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей» [12, с. 18].

На етапі боротьби за утвердження української державності політичні партії усіх основних ідеологічних спектрів — соціалісти, ліберали-поступовці, консерватори, визначилися з позицією щодо стосунків з національними меншинами України. Їх спільною політичною платформою було налагодження таких етнополітичних відносин, які б забезпечували консолідацію українського суспільства на основі як соціальної, так і етнонаціональної злагоди. Проте не настільки визначеним і однозначним було ставлення самих національних меншин до політичних і соціальних процесів, які починалися в Україні у постімперський період. Проголошення прав національних меншин не розв'язувало автоматично проблему досягнення міжетнічного консенсусу щодо питання про державне самовизначення України. Створення умов для національно-етнічного самовизначення окремих народностей таїло в собі й певні загрози етнорозмежувального характеру, що суперечило ідеї загальносуспільної консолідації. Це був той зворотний бік національно-персональної автономії, застерігав М.Грушевський, який треба мати на увазі: автономія може створити «броньовані фортеці», де засядуть елементи реакційні, несоціалістичні, настроєні шовіністично або вузьконаціоналістично [13, с. 259]. Під «броньованими фортецями» Грушевський мав на увазі «міста українські не українські по людності», які часто є вогнищами антиукраїнських настроїв і навіть виступів, що «підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздратування в українському громадянстві».

Розглядаючи міста як «чужі», російсько-єврейські, суть проблеми М.Грушевський бачив у тому, що «росіяни тягнуть за Москвою, а громадська позиція євреїв є еклектична». Проте і за таких застережень вважав, що «ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні чужородні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість...» [13, с. 255].

Етнонаціональні процеси в Україні радянського періоду, якщо розглядати їх під кутом зору формування політичної нації, мають більш ніж суперечливий вигляд. З одного боку, саме в роки існування української радянської державності сформувався той етнічно-територіальний простір, на якому сьогодні й вибудовується сучасна політична нація. З іншого боку, тоталітарний режим, як і свого часу абсолютистські монархічні режими, через свою недемократичність несумісний з національним волевиявленням народів. Неможливим було постановня української політичної нації як окремого суб'єкта етнополітики також за умов проголошення «нової історичної спільності — радянського народу».

Орієнтації на творення української політичної нації як співтовариства громадян України всіх національностей виразно простежуються з початку 90-х років минулого століття, що знайшло опосередковане відображення в Конституції України (1996 р.). Зокрема, її преамбула починається з визначення змісту поняття «український народ» як громадян України всіх національностей [14, с. 3]. Здавалося б, йдеться про визначення українського народу як політичної нації — органічної єдності всіх громадян України. Проте далі, в Статті 11 Основного закону, український народ вже диференціюється на українську націю (консолідації якої сприяє держава), а також на корінні народи і національні меншини [14, с. 7], що є свідченням етнічного підходу для визначення сучасних етнополітичних реалій в Україні.

Конституційна невизначеність понять «політична нація» і «етнічна нація» додають гостроти дискусіям, які тривають і сьогодні. Навіть в одному і тому самому енциклопедичному виданні можна побачити взаємовиключні, по суті, судження щодо змісту поняття «політична нація». В одному випадку про неї говорить як про можливість «долати протистояння між титульною нацією та національними групами», про засіб гармонізації їх відносин [15, с. 629]. І тут же поруч політична нація трактується як свого

роду «кооператив народів», як небажане «злиття націй», тільки уже не на загальносоюзному, а на всеукраїнському ґрунті. Автори допускають, що можна погодитися з поняттям громадянства українського суспільства, де дійсно можна об'єднати осіб різної національності, але щодо нації таке об'єднання вважають недоречним. І подальший розвиток українського соціуму пов'язують не з ідеєю політичної нації, а з формуванням соціального колективу — народу України, аби, в іншому випадку, не дійти до проголошення «нової історичної спільності» [16, с. 630-631].

Сказане стосується до середини 90-х років минулого століття. А ось позиція «свідомого патріота», висловлена у виступі на парламентських слуханнях (грудень 2009 р.) з питань національної ідентичності в Україні в добу глобалізаційних викликів: «Які мусять бути внесені корективи в наші засадничі національні проекти, як, наприклад, у Конституцію, де тепер нам запропоновано в преамбулі таку проглобалізаційну формулу: «Український народ — громадяни України всіх національностей», що нагадує призабуту тезу в Конституції СРСР» [17]. Не вдаючись до оціночних характеристик, зазначимо лише, що досить нелогічним видається виклад такого погляду представником парламентської фракції, яка одним зі своїх пріоритетів проголосила інтеграцію України в Європейський Союз. Адже європейські політико-правові орієнтири чітко вказують на те, що гарантією забезпечення рівності громадянських і політичних прав і обов'язків для всіх етнічних груп населення держав — членів ЄС має бути така етнонаціональна політика, яка забезпечує утвердження політичної нації як співтовариства громадян усіх національностей.

Таку невизначену позицію, а тим паче — цілковите заперечення концепції політичної нації можна пояснити, крім іншого, свого роду намаганням убезпечитися від закарбованих в історичній пам'яті імперських ідей «триєдиної руської нації» чи «нової історичної спільності — радянського народу». Втрати етнічної ідентичності через формування політичної нації остерігаються передусім ті представники титульного українського етносу, для яких вилучення із сучасного паспорта громадянина України граfi про національно-етнічну належність є не що інше, як здійснення «космополітичного проекту» антиукраїнських сил.

Сумнівним видається міркування, що запропонований у процесі роботи над текстом Конституції термін «національні меншини та корінні народи» було замінено на «корінні народи та національні меншини» для того, щоб слово «корінні» одночасно стосувалося як слова «народи», так і словосполучення «національні меншини». Тим паче, що тут же автори наведеної думки стверджують: «законодавчо визнано, що національні меншини, поряд з українцями, а також «корінними народами»... знаходяться «у себе вдома», на своєму «етнокультурному ареалі» і є автохтонним корінним населенням» [3, с. 178]. Таким чином, в одному й тому самому реченні національні меншини то ставляться *поряд* з «корінними народами», то безпосередньо віднесені до *автохтонного* корінного населення. Проте чи правомірно всі націоналі меншини вважати корінним населенням на українській землі? Чи можна, для прикладу, вважати такими німців чи сербів, які лише у XVIII ст. стали масово поселятися в південних степах України з метою їх господарської колонізації?

За нинішніх етнополітичних реалій таке різноголосся навряд чи наблизить українське суспільство до утвердження політичної нації. Теоретично її можна і потрібно сприймати як політичну єдність національно-культурних багатоманітностей, а конкретно, на даному етапі, — як ідею творення української політичної нації, у якій мають знайти відображення органічно вписані в європейський консолідаційний процес природні права як українського етносу, так і всіх національних меншин, етногруп, для яких Україна є їхньою домівкою, де вони почуваються «у себе вдома».

Отже, всупереч тому, що й дотепер не існує загально-визнаного тлумачення словосполучення «українська політична нація», воно вже стало невід'ємною складовою новітніх парадигм політичного мислення, поступово входить у свідомість широких кіл громадськості. Проблема, звичайно ж, не у відсутності «єдино правильної» дефініції. І, певно, навіть не в тому, що сьогодні немає більш-менш конкретно визначеного змісту поняття «українська національна ідея». Остання може бути дієвою лише за умови утвердження спільної національної ідентичності, яка, у свою чергу, поставатиме як результат усвідомленого вибору суб'єктами суспільно-історичного процесу своєї належності до тієї чи

іншої спільноти. Ніхто, крім самого народу, не визначить, ким він себе ідентифікує. А отже, не законодавчими актами чи адміністративними розпорядженнями, а утвердженням пріоритету демократичних цінностей можна досягти усвідомлення необхідності формування в поліетнічному суспільстві нової етнополітичної ідентичності — української політичної нації.

1. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К.: ІПіЕНД, 2002.

2. Римаренко С. Самовизначення особи, нації, держави: Етнополітологічний аналіз. — К., 1999.

3. Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С.Крисаченка. — К.: НІСД, 2003.

4. Грушевський М.С. Українство і питання дня в Росії // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 — 1907)». — 2002.

5. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. — К.: Наукова думка, 1976. — Т. 45.

6. Грицак Я. До генезу ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наук. праць. — К.: Наукова думка, 1992. — Випуск 1.

7. Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. — Т. 1.

8. Міхновський М. З закордонної України // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. — Львів: Світ, 1996.

9. Бачинський Ю. Україна irredenta. — К.: Основні цінності, 2003.

10. Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. 1. — К.; Філадельфія, 1995.

11. Грушевський М.С. З національної тематики. До питання про національно-територіальну автономію // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. — Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 — березень 1917)». — 2005.

12. Грушевський М.С. Народностям України // Там само. — Т. 4. — Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 — квітень 1918)». — 2007.

13. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Там само.

14. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання Верховної Ради України.

15. Римаренко Ю. Українська політична нація (аргументи за) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза; Довіра, 1996.

16. Парахонський Б., Римаренко Ю. Українська політична нація (контраргументи) // Мала енциклопедія етнодержавознавства.

17. Мовчан П. Камо грядеш, Україно? // Голос України. — 2009. — 24 грудня.